

СЛАВЕТНИЙ ГЕТЬМАН ОЧИМА ШЕВЧЕНКА²

Тарас Шевченко. Автопортрет
1860 р., виконаний за втраченим
автопортретом 1845 р.

Тема «Шевченко і Мазепа» в радянський час літературознавцями боязно оминалася. А в «Шевченківському словнику» (1976) все було безпardonно перекручено. За офіційною версією «Шевченко в поемі «Чернець» протиставив зрадникові укр. народу Мазепі геройський образ С. Палія, а в повісті «Музикант» – полковника Г. І. Галагана, підкреслюючи їхню боротьбу за непорушність союзу українського і російського народів. – В «Іржавці» поет тільки згадав, як шведи з Мазепою тікали з Полтави до Бендер. В повісті «Близнецы», в «Археологічних нотатках», в записках народної творчості Шевченко нібито від себе називав Мазепу «анафемой», «проклятий Мазепа», «вражий Мазепа».

ПОГЛЯД ШЕВЧЕНКА

В історичній пам'яті Шевченка-поета образ опального гетьмана з'являвся досить часто. Для початку згадаю цікавий факт, викладений у «Записках» Петра Селецького, полтавського поміщика, в 1858–1866 рр. – київського віце-губернатора. Стосується він гостювання Тараса Шевченка в яготинському домі Репніних (1843 р.). Яюсь Варвара Миколаївна Репніна запропонувала Селецькому написати оперу, причому «либретто взявся скласти Шевченко, сюжетом избрали Мазепу... Но в разработке драмы и в языке либретто мы расходились. *Все стояли за личность Мазепы и хотели представить его поборо-*

¹ Професор Національного університету «Києво-Могилянська академія».

² Газета «День» №19, субота, 3 лютого 2007

ником свободи в боротьбі з деспотизмом Петра. Хоча Петро ніколи не був моїм героєм, але в діях Мазепи я не знаходив також нічого героїчного і жаль представити його таким, яким він був в дійсності. *В пылу спора у меня сорвалось слово: изменник, и мы чуть-чуть из-за этого не рассорились.* Варвара Николаевна і Шевченко хотіли, щоб лібретто було написано на малоруському мові, я був протилежного мніння і переконував, що Шевченко володіє настільки російським мовою, що добре напише лібретто; якщо писати оперу, говорив я, так писати оперу серйозну і на мові загальнодоступній, а не якусь-небудь Наталку Полтавку. Кожен залишався при своєму мнінні, тем справа і завершилась». (Шевченко відмовився писати лібретто російською мовою).

Двічі мазепинська тема з'явилася в творчості Т. Шевченка за обставин цілком відчайдушних: у другій половині 1847 року, на заслання, в Орській фортеці. Рядовий Шевченко відбував службу в п'ятому лінійному Оренбурзькому батальйоні, почувавшись, за його ж словами, «мов Іов на гноїщі». Принизливий для людської гідності солдатський побут, заборона писати й малювати, хвороби – все це загострювало відчуття неволі, переживання якої мимоволі викликало в творчій свідомості Т. Шевченка асоціації з неволею національною. Особиста драма сприймалася (переживалася) як частина великої історичної драми України. Шевченко писав листи друзям із проханням надіслати йому «з волі» пензлі й фарби, журнали, книжки (і серед них, до речі, «Вибрані місця...» М. Гоголя!); переливав тугу в поетичні рядки – і тим бодей частково звільняв свою душу від неї.

Так постали поеми «Іржавець» та «Чернець», у яких поетові «явилися» двоє – Іван Мазепа та «фастівський полковник» Семен Палій. Явилися як символ сил, що не змогли порозумітися між собою. «В «Іржавці» поет згадав, як шведи з Мазепою тікали з Полтави в Бендери», – зафіксував, як пам'ятаємо, «Шевченківський словник» 1976 року. Так, згадав, проте згадка про цей історичний факт 1709 року в Тараса Шевченка супроводжується скрухою, зітханням, доріканням, а найголовніше – гірким докором:

*Нарадила мати,
Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати?
Ой пожали б, якби були
Одностайне стали
Та з фастівським полковником
Гетьмана єднали.*

За брак одностайності Шевченко докоряє обом – і Палію, й Мазепі. Але не тільки їм: за цими двома іменами – посполитий люд, «ми». «Якби були одностайне стали»; якби «з фастівським полковником гетьмана єднали», – це сказано про *всю націю*, про *нас*. Саме в цьому *контексті поразки* у Шевченка з'являється центральний образ-символ вірша: ікона Божої матері, яку, втікаючи, запорожці взяли з собою в чужі краї. «Поганий татарин» не дозволив козакам будувати церкву, тож їм довелося ставити намет – і крадькома молитися в ньому до «образу пресвятої».

Тут – емоційний пік вірша. Авторський розмисел змінюється ліричним відступом, який, з огляду на відповідну фольклорну традицію, краще назвати **плачем**, плачем над «сердешною Україною», у якому стрімко наростає дух інвективи. Поет кличе в свідки «Данте старого» – зрештою, не стільки для того, щоб лити сльози над картиною українського пекла, скільки щоб дорікнути винуватцям: захланним «магнатам» та «полупанкам», мовчазним, покірливим «дітям в кайданах» і навіть самому Богу («Чи вже ж йому любо людей мордувать?»). Емоційна амплітуда в Тараса Шевченка просто-таки вражаюча: від замилювання й ніжності – до гніву, досади, сарказму... **Все це клекоче в його рядках, як магла у вулкані; зрештою, виражальна сила слова змінюється зображальною: поет показує жах плундрування України «Петровими собаками», причому загальний докірливий тон, адресований «горе-Запорожжю», залишається домінуючим:**

*І здалека
Запорожці чули,
Як дзвонили у Глухові,*

*З гармати ревнули.
Як погнали на болото
Город будувати.
Як плакала за дітками
Старенькая мати,
Як діточки на Орелі
Лінію копали
І як у тій Фінляндії
В снігу пропадали.
Чули, чули запорожці
З далекого Криму,
Що конає Гетьманицина,
Чули, чули небожата,
Чули та мовчали.
Бо їм добре на чужині
Мурзи завдавали...*

Це, здається, один із найтяжчих гріхів у Шевченковому катехізисі: приспаність, звичка до неволі, байдужість до української долі, а тим паче – гендлювання національними інтересами. Скільки разів доводилося йому обпікати душі земляків «ієреміївськими» інвективами й докорами, апелюючи до почуття національного сорому, честі, елементарної людської гідності! І, як це нерідко трапляється в Шевченка, його плачі та «ієреміади» й цього разу завершуються візією *воскресіння, подоланої поразки*, власне – ЧУДОМ, покликаним до життя святими сльозами Богоматері.

*І Бог зглянувсь на ті сльози,
Пречистії сльози!
Побив Петра, побив ката
На наглій дорозі.
Вернулися запорожці,
Принесли з собою
В Гетьманицину той чудовний
Образ пресвятої.
Поставили в Іржавиці
В мурованім храмі.*

Фінал, по суті, щасливий; поетові – рядовому Шевченку! – важливо було «зміцнити серця» українців, залишити їх із вірою в те, що їхня справа – Божа і праведна. Богоматір у вірші «Іржавець» виступає як спільник України на її історичній дорозі, всипаній тернами розбрату, який у ситуації 1709 року мав для нації фатальні наслідки.

Цікаво, що в «Іржавці» трапляються авторемінісценції з містерії «Великий льох» (1845 р.): згадка про іржавецьку чудотворну ікону Божої матері, яка плаче з жалю над долею України; картина понищеного Батурина; печальна ретроспектива поневірянь українців у снігах Фінляндії та на болотах, де Петро I зводитиме північну столицю Росії... Сам Мазепа у містерії відсутній, проте у «Великому льоху» є відлуння його головного політичного вчинку. Друга душа розповідає «сестрицям» про спалений Батурин і про свій мимовільний гріх: коли Петро I проїздив через повержену столицю Мазепи, вона, дівчинка-«недоліток», напоїла царського коня, за що була негайно – немовби за якимось вищим повелінням – покарана містичними силами. Вдруге «батуринсько-полтавський» мотив у містерії Т. Шевченка виникає із появою однієї з ворон, що уособлює зловісний дух нищення України. Її монолог пройнятий ненавистю до «вольних козаків» як носіїв і оборонців національного «Я» українства. Фінал же містерії суголосний з кирило-мефодіївською «Книгою буття українського народу»; поетів зір крізь трагедію прозирає у прийдешні часи, коли «церков-домовина Розвалиться... // І з-під неї // Встане Україна», «І помоляться на волі // Невольничі діти!». Суголосність фіналів у містерії «Великий льох» та поемі «Іржавець» цілком очевидна: в обох випадках автор, як деміург, *викликає волю і віщує диво національного воскресіння*. Тарас Шевченко відступає від традиції європейської «Мазепіани», яка опиралася на відомий любовний сюжет. Його не цікавлять пригоди молодого Мазепи; він зосереджений на трагічному фіналі його політичної комбінації...

Тоді ж, у другій половині 1847-го, Шевченко написав поему «Чернець». Вже сама її назва вказує на «моногеройність» твору, і тим центральним героєм виступає полковник Семен Палій.

Коротко про *історичного* Семена Палія. У 1683 р. зі своїм загоном запорожців він допоміг королю Яну Собеському розбити турецькі війська під Віднем, після чого повернувся на спустошене війнами Правобережжя. Йому вдалося домогтися від польської влади підтвердження давніх козацьких прав та вольностей на території Київщини та Брацлавщини і стати фактичним правителем цього краю, причому адміністративна діяльність Палія мала «чітко визначений державотворчий характер» (В. Горобець). Як значна мілітарна потуга, С. Палій був серйозною перешкодою на шляху турецько-татарських військ, а його успішні походи початку 1690-х років на Кизикермен, Буджак та Очаків дошкуляли Османській імперії, змушуючи її бути обережнішою у своїх зазіханнях на північно-західному напрямку.

Палій хотів об'єднати землі Правого й Лівого берегів Дніпра в єдину гетьманську державу під зверхністю царя. Невдоволення шляхти «козацькою міліцією» (як вона називала загони правобережних полковників), наростаючою силою С. Палія та його намірами відірвати Правобережжя від Речі Посполитої призвело до конфлікту Палія з Варшавою. 1702 року почалося антипольське козацьке повстання; Палій оголосив підконтрольні йому землі «вільною козацькою областю», проте приєднати Правобережжя до Гетьманщини йому так і не вдалося. Цьому зашкодила Росія, яка в 1704 р. уклала Нарвську угоду з Польщею і тепер змушувала Палія повернути полякам захоплені в них фортеці й міста. Семен Палій не підкорився, за що розплатився засланням у Сибір: за наказом І. Мазепи його арештували й ув'язнили в Батурині, а згодом відправили в Тобольськ. Після Полтавської битви Палій, згідно з волею Петра І, повернувся у Фастів, проте невдовзі (1710 р.) життя його закінчилося, і полковник був із почестями похований у Межигірському монастирі.

Тарас Шевченко, який у своїх історичних візіях часто опирався на свідчення «Історії Русів», в оцінці Мазепи й Палія

цілком відійшов від цього джерела. «Історія Русів» Мазепу осуджує, пояснюючи його відхід від Петра I і союз із Карлом XII виключно «пекельною злобою» та «особистою образою». Що ж до Семена Палія, то безіменний автор пише про нього прихильно, порівнюючи фастівського полковника з Іваном Сірком.

Не те в Шевченка.

Ліричний зачин поеми «Чернець» із характерною Шевченковою тугою за минувиною стрімко змінюється картиною козацького гуляння на Подолі в Києві, біля стін тієї самої академії, в якій у молоді свої літа навчався Палій. Життя козацького ватажка завершується, і тепер його проводжають у Вишгород до Межигірського монастиря. Ллються рікою вина і меди, «реве, грає» музика, запорожці в хмільному танці оксамитовими шароварами замітають вулицю... Т. Шевченко малює картину експресивного, відчайдушно-веселого дійства; до традиції «буйного» прощання запорожців із козаком, який має усамітнитися в монастирі, він згодом ще раз повернеться у повісті «Близнята». І ось, нарешті, зачиняється монастирська брама – і Палій залишається наодинці зі спогадами й думами.

*І тихнуть Божії слова,
І в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива.
А сивий гетьман, мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі...*

Це – вершина психологічної драми: мовчазний діалог Палія й Мазепи, «сивого гетьмана», який «випитує» у свого візаві його сокровенні думки. Спалахують «кадри» спогадів про неволю в енісейських снігах, чернець плаче, а далі знову звучить голос автора, власне інвектива, адресована Семенові Палію:

*Бий поклони
І плоть старечу усмирай,
Святе писаніє читай,*

*Читай, читай та слухай дзвона,
А серцеві не потурай.
Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе весь вік дурило.
Приспи ж його і занехай
Свою Борзну і Фастівщину,
Загине все, ти сам загинеш,
І не згадають, щоб ти знав...*

Чи можуть бути сумніви, що Шевченко гірко докоряє Палію і навіть виголошує йому присуд від імені майбутнього? Про якесь протиставлення «мужнього образу Палія» «зрадникові українського народу» міг говорити хіба що поневолений розум часів Щербицького, як це й було тоді, коли готувався «Шевченківський словник». «Серцеві не потурай», – радить автор ченцеві, тим самим нагадуючи, що коригувати серце мав би розум. Бінарна опозиція «Палій – Мазепа», отже, конкретизується цим протиставленням серця й розуму. А завершується поема каяттям ченця, якому нелегко відшукати відповідь на власне ж питання: «Для чого я на світ родився, // Свою Україну любив?» Все, що залишилося Шевченковому Палієві, – спокутування провин через розмову з Всевишнім і молитва за Україну.

Мотив *заблуканого українського серця* загострює проблему національного усвідомлення української еліти й вибору нею історичного шляху. При цьому і в поемі «Чернець», і в «Іржавці» саме питання про українську долю поставлено у високий духовний контекст молитви й Божого благословення. Господь і Богоматір, «прикликані» молитвами поета, виступають оборонцями України та її праведного прагнення волі.

Так само очевидним є Шевченків гнів, адресований національному ренегатству. У містерії «Великий льох» є вражаючий образ: «навісна мати» (Україна) народжує двох близнят, яким дає одне й те ж ім'я – Іван; проте тільки один із синів стане захисником своєї матері, другий же кусатиме й нищитиме її, не знаючи жалю. Чи не в цьому, за Тарасом Шевченком, суть українського історичного фатуму?! І чи не є Шевченкові Мазепа й Палій тією самою «опозиційною парою», генеалогія

якої починається двома Іванами з «Великого льоху»? Звісно, тут неминучі уточнення, оскільки багато що криється в нюансах: Палій у Шевченка – по-своєму трагічна постать, як, зрештою, і Мазепа. От тільки складники їхнього трагізму різні. Історичну правоту поет визнає за Мазепою, і не варто вимагати від нього, поета, аж геть вичерпних, всебічних історичних оцінок лівобережного й правобережного ватажків. «У Шевченка своя правота, правота митця, котрий з граничною гостротою відчув і віддав гнів нації, яка втратила, і то після стількох змагань, стількох жертв, найдорожче – волю», – писав зі схожого приводу Юрій Барабаш, якого цікавив «випадок Хмельницького», себто, Шевченкове й Гоголеве ставлення до гетьмана Богдана. І якщо у вірші Т. Шевченка «Швачка» (1848 р.) Палія названо «славним», то це не означає, що через рік після «Чернеця» поет змінив свою точку зору. Сам епітет «славний» тут виникає *не в стихії авторського слова*, а в стихії *слова героя*, гайдамацької маси, яка збунтувалася проти шляхти так само, як колись повставав проти неї «батько» Семен.

З тією ж таки «правотою митця» Т. Шевченко висловлюється в «Іржавці» й про «прилуцького полковника поганого» Гната Галагана, який спочатку разом із Мазепою пристав до шведів, проте невдовзі перекинувся до Петра І, допомігши його військові зруйнувати Запорізьку Січ, за що отримав великі земельні володіння. Галаган – «поганий», бо пішов проти своїх, запродався, національне ж відступництво Шевченком різко осуджується. Твердження «Шевченківського словника», що в повісті «Музикант» Г. Галагана начебто протиставлено «зрадникові» І. Мазепі (на тій підставі, що *в репліці одного з персонажів твору* Галагана названо «славним прилуцьким полковником»), не що інше, як шулерство.

«Випадок Мазепи» (як і «випадок Хмельницького») підтверджує висновок сучасного дослідника про те, що «Шевченко безоглядно відкритий і цільний у своєму почутті». Що ж до «замкненого, інтровертного, згубно роздвоєного» Гоголя, то його уривок з «Історії Малоросії» («Роздуми Мазепи») був одним із тих спалахів українського єства автора «Тараса Бульби», що припадають на середину 1830-х років.

У «правобережного» за походженням Тараса Шевченка візія національної волі досить часто асоціювалася із відчайдушним вчинком лівобережного гетьмана Івана Мазепи. У «лівобережного» ж за походженням Миколи Гоголя все було складніше: ідея української волі несміло пробивалася в його емоційних реакціях, ностальгійних поривах з «болотяного» Петербурга до святого Києва, у своєрідній паризькій «фронді» в колі польських літераторів, у «перевтіленні» в Мазепин образ, коли йшлося про тяжкий вибір гетьманом політичного вектора для України, – проте вже наступні 1840-ті роки ознаменувалися для Гоголя різкою «зміною віх» (поглинання України «Руссю»). Хронологічно це збіглося з найважливішими національними відкриттями його земляка Тараса Шевченка.

Загальний вигляд Києва та Києво-Могилянського колегіуму, де навчався і вкладав значні кошти гетьман Іван Мазепа

